

**ՀԱՄԻԴՅԱՆ ԿՈՏՈՐԱԾՆԵՐԸ ԵՎ ԿԻԼԻԿԻԱՀԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ
(1895-1896 թթ.)**

Բանալի քառեր՝ Արևմտյան Հայաստան, համիդյան կոտորածներ, Կիլիկիա, Ադանայի նահանգ, Հալեայի նահանգ, իսլամացում:

Հոդվածը նվիրված է 1895-1896 թթ. համիդյան կոտորածների ժամանակ Կիլիկիայի շրջանում Օսմանյան կայսրության վարած հակահայկական քաղաքականությանը: Չնայած խնդրո առարկա հիմնահարցի վերաբերյալ ժամանակակից հայաստանյան պատմագրությունը հակված է այն տեսակետին, որ Կիլիկիան գերծ է մնացել համիդյան սարսափներից, սակայն այդ դեպքերի մանրագնին հետազոտությունն այլ բան է վկայում: Սույն աշխատանքում հարցը քննարկվում է՝ հիմնվելով երկու կարևոր սկզբունքի վրա: Նախ՝ պատմական «Կիլիկիա» հասկացությունն ընդգրկում է ոչ միայն օսմանյան Ադանայի վիլայեթը, այլ նաև Հալեայի վիլայեթի որոշ շրջաններ: Երկրորդ՝ թուրքերի հակահայկական քաղաքականությունը դիտարկվում է ինչպես բովանդակության, այնպես էլ ձևի առումով: Հիմնվելով տարբեր սկզբնաղբյուրների հաղորդած տեղեկությունների վրա՝ քննության են առնվում այդ տարիներին կիլիկիահայության դեմ ուղղված հալածանքները, մասնավորապես դրանց կազմակերպման, իրականացման, ինչպես նաև պետությունների ներգրավվածության հարցերը: Սկզբնաղբյուրների մանրամասն և ուշադիր վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ 1895 թ. հոկտեմբերից մինչև 1896 թ. հունվարն ընկած ժամանակահատվածում թուրքական իշխանություններն Ադանայի վիլայեթում կոդուպուտ և սպանություններ են իրականացրել Հաճընի շրջակա հայկական գյուղերում: Ավելին, դրանք ավելի մեծ ուժգնությամբ են դրսևորվել Հալեայի վիլայեթում՝ Այնթապում, Մարաշում ու դրանց շրջակա գյուղերում: Կոտորածներին ակտիվորեն մասնակցել են տեղական իշխանությունների, կանոնավոր բանակի, ոստիկանական ուժերի ներկայացուցիչները, մուսուլման մոլեռանդ հոգևորականները, բանտերից ազատ արձակված հանցագործները, տեղացի մուսուլմաններից բաղկացած անկանոն ջոկատները և անգամ հարկահավաքները: Տեղի են ունեցել նաև բռնի իսլամացման դեպքեր:

Կիլիկիայում հակահայկական քաղաքականության դրսևորումների բազմաթիվ օրինակների քննարկումը որոշ մտահոգությունների տեղիք է տալիս այդ դեպքերի վերաբերյալ ավանդական մեկնաբանությունների հետ կապված: Այս հոդվածը փաստում է, որ չնայած Ադանա քաղաքում և որոշ շրջաններում հակահայկական քաղաքականության համեմատաբար մեղմ դրսևորումներին՝ Կիլիկիայում համիդյան քաղաքականությունը ինչպես հետապնդած նպատակներով, այնպես էլ իրագործման մեթոդներով նույնական էր 1895-1896 թթ. ամբողջ Օսմանյան կայսրությունում տարվող հակահայկական քաղաքականությանը:

Օսմանյան տիրապետության տակ հայտնվելու ժամանակներից սկսած՝ պատմական Կիլիկիան վարչական տարատեսակ փոփոխությունների է ենթարկվել: XIX դարի 90-ականներին այն ընդգրկում էր Ադանայի նահանգը (վիլայեթ) և Հալեայի նահանգի

մի մասը (Մարաշի և Այնթապի շրջանները)՝ Կիլիկիայի մեծագույն մասը զբաղեցնում էր Ադանայի նահանգը, որը բաղկացած էր Ադանայի, Մերսինի, Իչելի ու Պայասի սանջակներից, 15 կազաններից և 1.632 գյուղերից²։ Իսկ Հալեպի վիլայեթը կազմված էր Հալեպի, Մարաշի, Ուրֆայի սանջակներից, 26 կազաններից ու 3.450 գյուղերից³։ Թեև Ուրֆան դուրս էր Կիլիկիայի սահմաններից, սակայն Կիլիկիային բավական մոտ գտնվելը և ընդհանուր պատմական զարգացումը հաշվի առնելով՝ Ուրֆայի դեպքերը ևս քննարկում ենք Կիլիկիայում կատարվող իրադարձությունների համատեքստում։ Ինչ վերաբերում է մինչև կոտորածները Կիլիկիայի հայ բնակչության թվաքանակին, ապա պատմաբան Գրիգոր Գալուստյանը նշում է. «Կիլիկիոյ բնակչութիւնը Սիսուանի մէջ 1885-ին կը տրուի իբրեւ 15.000 տուն կամ 75.000 հոգի։ Այս թիւը հաւանաբար Հայոց թիւն էր»⁴։ Ըստ որոշ տվյալների Ադանայի վիլայեթում ապրում է 403.440 բնակիչ, որից 168.990-ը քրիստոնյաներ են, որոնց մեջ առաջին տեղը թվաքանակով զբաղեցնում են հայերը՝ 97.450⁵։ Մեկ այլ աղբյուրում տրված է հայկական վեց նահանգների ազգաբնակչության համեմատական ցուցակը, որը, ինչպես նշվում է թերթում, 1880 թ. վեց պետությունների կողմից ներկայացվել է Բարձր դռանը։ Այդ ցուցակում ընդգրկված է նաև Հալեպի նահանգը, որի համաձայն՝ միայն Հալեպի նահանգի հայության թիվը կազմում էր 80.000⁶։

Համիդյան կոտորածները սկսվելուց քիչ անց դրա նկատմամբ սարսափը տարածվեց նաև Կիլիկիայում։ Թերևս տեղին է մեջբերել Գևորգ Սարաֆյանի գրքից էինեջի Ն. Մանուկյանի դիտարկումը, որի համաձայն. «Մահուան ու ջարդի այդ ուրուականը, ամբողջ Տաճկահայաստանի քաղաք ու գիւղերը տարածունիլ է ետք, սրարշաւ հասած էր Կիլիկեան Հայաստանի հայաշատ քաղաքներու եւ գիւղերու դռները»⁷։ Այս առումով

1 Կիլիկիայի վարչական բաժանման մասին մանրամասն տե՛ս Համբարձում Առաքելյան, *Ղէյթուն, տրեդագրական, ազգագրական եւ վարչական* (Թիֆլիզ, տպ. Յովհաննէս Մարտիրոսեանցի, 1896), 34։

2 Տե՛ս Kemal H. Karpat, *Ottoman Population 1830-1914: Demographic and Social Characteristics* (Wisconsin: The University of Wisconsin Press, 1985), 210-211; «Կիլիկիա, Փորձ աշխարհագրութեան արդի Կիլիկիոյ» գրքի համաձայն ևս՝ «Ադանայի վիլայեթը վարչականապէս բաժանուած է 4 սանջակի կամ գավառի (Ադանայի, Իչ-իլի, Քոզանի և Ջերեիլի-Բերեքէթի)», տե՛ս *Կիլիկիա, Փորձ աշխարհագրութեան արդի Կիլիկիոյ*, Մատենադարան «Արաքս»-ի (Պետերբուրգ, տպ. Ի. Լիբերմանի, 1894), 38, իսկ Գալուստեանի աշխատության մեջ նշվում է. «Ատանայի նահանգը կը պարունակէ հինգ գաւառներ։ 1. Ատանա, որ ունի Գարա Իսպու, եւ Համիտիլէ գաւառակները, 2. Մերսին, որ ունի Տարսոն գաւառակը, 3. Ճէպէլի Պերեքէթ, որ ունի Իպահիլէ, Բայաս, Օսմանիլէ, Խասա եւ Պահնէ գաւառակները, 4. Գօզան-Սիս, որ ունի Գարս-իւլ-Գատրիէ, Հաճին եւ Պիլան-քէօյ (Ֆէքէ) գաւառակները, 5. Իչիլի կամ Սելեւկիա (Սիլիֆքէ), որ ունի Արմենակ, Մուր, Կիւլնար եւ Անամուր գաւառակները», տե՛ս Գրիգոր Գալուստեան, *Մարաշ կամ Գերմանիկ եւ հերոս Ղէյթուն* (Ե. Ե. Լոնկ Այլընտ Սիթի, «Կոչնակ», 1988), 16։

3 Տե՛ս Karpat, *Ottoman Population 1830-1914*, 210-211; Առաքելյան, *Ղէյթուն*, 35-36; Գալուստեան, *Մարաշ կամ Գերմանիկ*, 31։ 1910-1913 թթ. վիլայեթից անջատվում և անկախ սանջակներ են դառնում նախ՝ Ուրֆան, ապա՝ Մարաշը։ Տե՛ս Justin McCarthy, *Muslims and Minorities: The Population of Ottoman Anatolia and the End of the Empire* (New York and London: New York University Press, 1983), 30։

4 Գալուստեան, *Մարաշ կամ Գերմանիկ*, 16։

5 *Կիլիկիա, Փորձ աշխարհագրութեան արդի Կիլիկիոյ*, 19։

6 «Հայկական վեց նահանգների ազգաբնակչության համեմատական ցուցակը», *Մշակ* (Թիֆլիս), 10 յունիսի 1895, թիւ 66, 3։

7 Գէորգ Սարաֆեան, *Պապոսութիւն Անթապի հայոց*, Ա հատոր (Լոս Անճելըս, Գալիֆորնիա, 1953), 606։

հետաքրքիր է հասկանալ, թե ինչ էր կատարվում Կիլիկիայում այդ նույն ժամանակ:

Հալեպի վիլայեթում սպանություններ են տեղի ունեցել Հալեպում, Այնթապում⁸, Մարաշում⁹, Ուրֆայում¹⁰ ու դրանց շրջակա գյուղերում, Բիրեջիկում¹¹, ինչպես նաև Քիլիսում¹²: Իսկ Ադանայի վիլայեթում կողոպուտ և սպանություններ են տեղի ունեցել Հաճընի շրջակա հայկական գյուղերից Բանլըզում, Քեռթինում¹³:

Ընդհանուր առմամբ Կիլիկիայի՝ Հալեպ և Ադանա նահանգների վերոնշյալ բնակավայրերում սպանություններն ու ավերածությունները տեղի են ունեցել 1895 թ. հոկտեմբերից մինչև 1896 թ. հունվարն ընկած ժամանակահատվածում:

8 Այնթապում կոտորածը տեղի է ունեցել 1895 թ. նոյեմբերի 6-ին: Տե՛ս Սարաֆեան, *Պատմություն Ասորեսի հայոց*, 901:

9 Մարաշի կոտորածը տեղի ունեցավ նոյեմբերի 18-ին՝ Այնթապի կոտորածից տասներեք օր հետո, չնայած այնտեղ դեռևս հոկտեմբերի վերջերին էին սկսվել հուզումները, որոնց ընթացքում սպանվել էր 50 հոգի, և վիրավորվել 300-ը: Տե՛ս Edwin Bliss, *Turkey and the Armenian Atrocities: A Reign of Terror. From Tartar Huts to Constantinople Palaces. Centuries of Oppression-Moslem and Christian-Sultan and Patriarch-Broken Pledges Followed by Massacre and Outrage* (New York: Edgewood Publishing, Hibbard & Young, 1896, Reprinted, Fresno: Meshag Publishing, 1982), 457.

10 Ուրֆայում թուրքերի կողմից առաջին հարձակումը տեղի ունեցավ 1895 թ. հոկտեմբերին: Քանի որ հայկական թաղամասն առանձնացված էր ու գտնվում էր բլրի վրա, ուստի հայերին հաջողվեց դիմադրել և չթողնել թուրքերին մտնել հայկական թաղամաս: Չնայած դրան՝ թուրքերը կոտորեցին շուկայի մոտակայքում և թուրքական թաղամասում գտնվող մի շարք հայերի: Այնուհետև տեսնելով, որ հայերի դիմադրությունը հնարավոր չէ կոտրել, թուրքական կառավարությունը դիմեց խորամանկության՝ հայտարարելով, որ հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ հայերը և թուրքերը լցված են վրեժխնդրությամբ միմյանց նկատմամբ, անհրաժեշտ է զինաթափել երկու կողմերին՝ հետագա բախումներից և արյունահեղություններից խուսափելու համար: Ապա համոզվելով, որ հայերն անգնեն են և այլևս չեն կարող դիմադրել, անցան հարձակման: Մանրամասն տե՛ս Bedros Der Bedrossian, *Autobiography and Recollections*, trans. Tamar Der-Ohanessian, ed. Vahan Janjigian (Philadelphia, 2005), 26-28; Նիկողոս Գազանճեան, *Յուշագրություն Եդեսիոյ 1895-ի ջարդէն մինչև 1915-ի հերոսամարտը եւ եղեռնը* (Երեւան, «Հանգակ-97», 2004), 37-63:

11 Բիրեջիկում կոտորածը տեղի էր ունեցել 1896 թ. հունվարի 1-ին: Տե՛ս Augustine Williams and M. S. Gabrielian, *Bleeding Armenia: It's History of Horrors* (Chicago: Publishers' Union, 1896), 395-396.

12 1895 թ. նոյեմբերի 6-ին տեղի ունեցավ Այնթապի կոտորածը: Այդ նույն ժամանակ թուրքերը պատրաստվում էին հարձակվելու Քիլիսի վրա, սակայն անհայտ պատճառներով կոտորածը հետաձգվեց: Քիլիսում հայերի կոտորածը տեղի ունեցավ 1896 թ. մարտի 8-ին: Տե՛ս Ալիշան Պալրամեան, *Կիլիզա. հայկական Քիլիս, Պատմական Ուրուագիծ (վաղ միջնադարէն մինչև 1922 թ.)* (Երևան, «Հանգակ-97», 2001), 184:

13 Այս գյուղերի բնակչությունը, պաշարվելով 5.000 մուսուլմանների և չերքեզների կողմից, մասամբ կոտորվում է, մասամբ՝ կորսնափոխ լինում, իսկ որոշ մասին էլ հաջողվում է ապաստան գտնել Հաճընում: Տե՛ս Յակոբ Պողոսեան, *Հաճընի ընդհանուր պատմությունը եւ շրջակայ Գօզան-Տադի հայ գիւղերը* (Lou Անճէլըս, Քալիֆօրնիա, 1942), 68-72: Քրդերի կողմից հարձակման է ենթարկվել նաև Շահր քաղաքը, որի 800 բնակիչներին նույնպես հաջողվում է փախչել Հաճըն: Տե՛ս Johannes Lepsius, *Armenia and Europe: An Indictment*, trans. Harris Rendel (London: Hodder and Stoughton, 1897), 313.

Հայերի դեմ ուղղված հալածանքների կազմակերպվածության հարցը և տարբեր խմբերի մասնակցությունը դրանց

Համիդյան կոտորածների նախապես կազմակերպված լինելու մասին Լեփսիուսն իր «Հայաստանը և Եվրոպան» գրքի նախաբանում գրում է. «Այս տարվա մայիսին՝ Անատոլիա¹⁴ և Սիրիա կատարած իմ ճամփորդության ընթացքում, ես չհանդիպեցի մի մուսուլմանի, ով վերջին մի քանի ամիսներին հայ ժողովրդի նկատմամբ իրականացված կոտորածի և թալանի վերաբերյալ իր դատողություններում չգար այն ակնհայտ եզրակացության, որ այդ ամենը կազմակերպած էր կառավարության կողմից և արտահայտում էր սուլթանի կամքը»¹⁵:

Համիդյան կոտորածների վերաբերյալ Լեփսիուսի ընդհանրական դիտարկումը կիրառելի է նաև Կիլիկիայի պարագայում: Կիլիկիայում դեպքերի ուսումնասիրությունը հաստատում է դրանում պետության ներգրավվածությունը, ավելին՝ հենց վերջինիս կողմից դրա կազմակերպված լինելը¹⁶:

«Արմենիա» թերթի Կիլիկիայի թղթակիցը ևս նշում է. «Այս կողմեր խղճամիտ թիրքեր այժմ բաց է ի բաց կը յայտնեն որ այս ամեն աղիտից, սարսափելի ջարդերու և աւերմանց ու աւարառութեանց բուն իսկ թելադրիչը Սուլթան Համիտն էր, այն 19-րդ դարու սոսկալի դահիճն քրիստոնեայ Հայոց»¹⁷: Կոտորածներին ակտիվորեն մասնակցել են տեղական իշխանությունների, կանոնավոր բանակի, ոստիկանական ուժերի ներկայացուցիչները, մուսուլման մոլեռանդ հոգևորականները, բանտերից ազատ արձակված հանցագործները, տեղացի մուսուլմաններից բաղկացած անկանոն ջոկատները և անգամ հարկահավաքները: Սպանություններին մասնակցել են նաև թուրք կանայք, ովքեր քաջալերում էին իրենց տղամարդկանց, ինչպես նաև սպանվողների ձայնը խեղդելու համար երգում էին տոնական երգեր¹⁸:

Կոտորածների իրականացման կարգը բոլոր վայրերում գրեթե նույնն էր: Զինված ամբոխը իշխանությունների աջակցությամբ հանկարծակի հարձակվում է հայերի վրա, կողոպտում, այնուհետև «ոչխարի պես կոտորում»¹⁹: Խոշոր բնակավայրերում ջարդը տևել է երեք օր, իսկ փոքր բնակավայրերում՝ մեկ օր: Այսպես, Տիգրան Յ.

14 Անատոլիան տարածվում է Հայկական լեռնաշխարհից արևմուտք, տե՛ս *Հայ ժողովրդի պայմանություն*, հատոր I (Երևան, Հայկական ՍՍՀ գիտությունների ակադեմիա, 1971), 9:

15 Lepsius, *Armenia and Europe*, 15.

16 Կիլիկիայում տեղի ունեցածը համիդյան կոտորածների անբաժան մասն է: Համիդյան կոտորածներն իրենց հերթին ազգային հարցում Արդուլ Համիդի որդեգրած հետադիմական քաղաքականության հետևանքն էին: Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին իրականացված Հայոց ցեղասպանության հետ դրա առնչության մասին պատմագրության մեջ առկա են տարբեր կարծիքներ: Մեր տեսակետն այս հարցում այն է, որ համիդյան կոտորածները համարել Հայոց ցեղասպանության սկիզբ այնքան էլ համոզիչ չէ: Համիդյան կոտորածների վերաբերյալ մեր տեսական եզրակացություններն առավել մանրամասն կներկայացվեն հատուկ տեսական հարցերին նվիրված մեկ այլ հոդվածում, ինչպես նաև մեր ատենախոսության մեջ:

17 Զարեհ, «Կիլիկիա», *Արմենիա* (Մարսել), 20 յունուարի /1 փետրուարի 1896, թիվ 52, 2:

18 Lepsius, *Armenia and Europe*, 21.

19 Նույն տեղում, 15:

Տարագնյանը նշում է, որ Կ.Պոլսից Բիրեջիկի և այլ հայաբնակ քաղաքների քաղաքապետներին հեռագիր է ուղարկվել հետևյալ բովանդակությամբ. «Քսանչորս ժամ ջարդելն ետք խաղաղութիւն ըրէք»²⁰: Բազմաթիվ վայրերում (Այնթապ, Բիրեջիկ, Ուրֆա) կառավարությունը զինաթափում էր հայերին՝ զինելով մուսուլման բնակչությանը²¹:

Մարաշում իրականացված կոտորածին օսմանյան բանակի արաբական զորքը ոչ միայն ակտիվ մասնակցություն է ունեցել, այլ նաև ղեկավարել է հարձակումը: Այս մասին է փաստում ամերիկացի մի միսիոներ, ով նշում է, որ Մարաշի վրա հարձակումը գլխավորել է օսմանյան բանակի արաբական զորքը²²: Կոտորածին օսմանյան բանակի արաբական զորքի մասնակցության հանգամանքի մասին է փաստում Նատմի Թոփալյանը, ում վկայությամբ. «Մարաշի Ֆուռնուս ավանում հարձակումը սկսել էին օսմանյան բանակի արաբական զորքերը: Մյուս զորաբաժանումները քաշվել էին մոտակա բլուրները: Իսկ զինվորներին հետևում էր տեղացի մուսուլմաններից բաղկացած ամբոխը, որոնց հիմնական նպատակը թալանելն էր»²³: Այնթապում կանոնավոր բանակը ևս իր մասնակցությունն է ունեցել կոտորածին՝ սկսելով և ավարտելով այն շեփորի ազդանշանի ներքո²⁴: Մինչդեռ թուրքական կառավարությունը կանոնավոր բանակի ատկայությունը, ինչպես ժամանակին համիդիե գնդի ստեղծումը, բացատրում էր հայերի պաշտպանության անհրաժեշտության հանգամանքով:

Քիլիսում կայմակամն ու պետական պատասխանատու պաշտոն գրադեցնող այլ մարդիկ ջարդի իրականացման գործողությունները նախապատրաստելուց հետո տարբեր պատրվակներով մեկնել էին քաղաքից՝ ջարդի պատասխանատվությունն իրենց վրա չվերցնելու համար²⁵: Անտիոքի Զեսաբ գյուղում ևս կանոնավոր զորքը շրջապատեց հայերին և ստիպեց զինաթափ լինել՝ հակառակ դեպքում սպառնալով սրի քաշել²⁶:

Կոտորածներին քրդական ջոկատների ակտիվ ներգրավվածության մասին հիշատակումներ կան միսիոներների և ականատես-վերապրողների գրեթե բոլոր վկայություններում: Օրինակ՝ թուրքերի և քրդերի կողմից իրականացված վայրագությունների մասին պատկերացում կազմելու համար մեջբերենք ականատես-վերապրողի հետևյալ տողերը. «Տաճիկ խուժանը եւ կիրթ ու մարգուած զինուորը մարտիններով, դաշոյներով, սրեալ երկաթեայ տապար եւ երկաթեայ ծոածայր պաստօներով զարդարուած կը յարձակէին հայոց տուններու վրայ, կանանց մեռեալներուն և վիրա-

20 Տե՛ս Տիգրան Յ. Տարագնեան, *Հօրս յիշատակները* (Թորոնթո, 1995), 10:

21 George H. Filian, *Armenia and Her People: or, The Story of Armenia by an Armenian* (Hartford, CT: American Publishing Co., 1896), 287.

22 Մանրամասն տե՛ս Stanley E. Kerr, *Personal Experiences with American Near East Relief, 1919-1922* (Albany: State University of New York Press), 1973, 5.

23 Տե՛ս Naomi Getsoyan Topalian, *Dust to Destiny* (Massachusetts: Baikar, 1986), 5.

24 Bliss, *Turkey and the Armenian Atrocities*, 478.

25 Համբարձում Պերպերեան եւ Խորէն Աւագ քնյ. Ներսէսեան, *Յուշամարեան Քիլիսի հայոց (սկիզբէն մինչեւ 1968 թուականը)* (Պէյրոս, «Սեւան», 1969), 70-71:

26 «Կոտորածներ եւ անկարգութիւններ Թիւրքիաի մէջ», *Արմէնիա* (Մարսել), 29 նոյեմբերի/11 դեկտեմբերի 1895, թիվ 38, 3:

տրեալներու հոնջիւնը եւ աղաղակները, մանկաց եւ տղայոց սարսափը երկինք եւ երկիր կը դողացնէին»²⁷:

Կոտորածներին մասնակցել են նաև մուսուլման հոգևորականները: Դա են փաստում բազմաթիվ վկայություններ: Այսպես, օրինակ, Հալեպում Պորտուգալիայի հյուպատոսը Կ.Պոլսում Իտալիայի դեսպանին գրում է, որ Ուրֆայից եկած մի քանի անձանց ցուցմունքների համաձայն՝ Ուրֆայում կոտորածը սկսել է մոլլա Սեիդ Ահմեդը՝ մորթելով մեկ հայի՝ ծիսական ոտանավորի տողեր արտասանելով, որը մուսուլմանները կարդում են մատաղ անելիս: Դեսպանը նաև նշում է, որ այդ նույն Սեիդ Ահմեդը դեռևս դեկտեմբերի 26-ին Կալա Բուանայի հրապարակում հավաքել է երևելի մուսուլմանների և կոչ արել կոտորել, բնաջնջել բոլոր հայերին²⁸: Այն, որ կոտորածի մեկնարկը տվել է կրոնական Սեիդ Իսալիլը, փաստում է նաև Ուրֆայի ջարդերի ականատես-վերապրող Նիկողոս Գազանճյանը՝ նշելով, որ վաղ առավոտյան խուժանը հավաքվել էր Ուլու Շամի մզկիթում, և Սեիդ Իսալիլ կրոնականն արտասանում էր իր գրգռիչ ճառը. «Օ՛հ, Գուրանը այսպես կը հրամայէ. «Ով որ կեաւոր մը մեռցնէ, անիկա արքայութեան մէջ 40 յաւերժահարսեր պիտի ունենայ» իբրեւ վարձատրութիւն իր բարի գործին»: Ձեր փափաքը կատարուած է: Մեր սուլթանը ազատ կը ձգէ ձեզ, որ այս անօրէններուն հաշիւը մաքրէք ...»²⁹:

Իսկ Ջելալ անունով շէյխը Ուրֆայում հանուն իր կրոնի միայնակ մորթում է 100 մանկահասակ տղա երեխայի³⁰:

Հայերի բռնի իսլամացման դեպքեր

Բռնի իսլամացումը ևս հակահայկական քաղաքականության դրսևորումներից էր: Բիրեջիկում իրենց հարազատների դիակների մոտ և սպառնալիքի ներքո իսլամ ընդունեց 4.300 հոգի³¹, իսկ հրաժարվողներին սպանեցին: Այս ամենի հետևանքով Բիրեջիկում ոչ մի քրիստոնյա չմնաց, իսկ եկեղեցին վերածվեց մզկիթի³²: Ուրֆայում իսլամացվել է 500³³, Ադանայում և նրա շրջակայքում՝ 900 հայ³⁴: Այսպես, Ուրֆայում տեղի ունեցածի մասին մասնավորապես կարդում ենք. «...Արինն ու կոտորածը կը սկսին առանց արգելքի: Առջի օրուան պէս՝ տուները կը մտնեն եւ, երբ կը հանդիպին ներքնասենեակները պահուրտածներու, կ'ըսեն. «Իսլամացի՛ր, բան չենք ընէր»: Բայց իսլամութիւն ընդունի կամ ոչ, կը պառկեցնեն եւ սուրով ու տապարներով մարմինը կտոր կտոր կ'ը-

27 Վահան Տեր-Ղևոնդյան, *Մարաշի Տէր Ղեւոնդ քահանայի յուշերը* (Երևան, «Աստարես», 2013), 193:

28 Մկրտիչ Ներսիսյան, Ռուբեն Սահակյան, *Հայերի ցեղասպանությունը Օսմանյան կայսրությունում, Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու* (Երևան, «Հայաստան», 1991), 147:

29 Գազանճեան, *Յուշագրութիւն Եղեպոյ 1895-ի ջարդէն*, 56:

30 Hans-Lukas Kieser, “Ottoman Urfa and Its Missionary Witnesses,” in *Armenian Tigranakert/Diarbekir and Edessa/Urfa*, ed. Richard G. Hovhannisian (Costa Mesa, California: Mazda Publishers, 2006), 406.

31 Братская помощь пострадавшимъ въ Турціи армянамъ, Отдѣлъ II (Москва, 1898), 120.

32 Մանրամասն տե՛ս Filian, *Armenia and Her People*, 292-294:

33 Братская помощь, 120.

34 Նույն տեղում:

նեն: Եթե պատահի, որ խուժանը չկարենայ տուն մտնել եւ մտածէ, որ ներսը մարդ կայ՝ տունը կրակի կու տայ ու կ'անցնի»³⁵:

Բռնի իսլամացման հարկադրանքը չընդունելը սովորաբար ավարտվում էր մահով: Սակայն պետք է նշել, որ եղել են դեպքեր, երբ իրենց գոյությունը պահպանելու համար հայերն իրենք են առաջարկել կրոնափոխ լինել: Այդպիսի դեպքեր են գրանցվել, օրինակ՝ Զիբիսում³⁶ և Էհնեշում³⁷:

Վայրագությունների այլ ձևեր

Ուշագրավ է, որ Կիլիկիայում հակահայկական քաղաքականությունն ուղեկցվել է նաև հայ երեխաների ձերբակալություններով: Այսպես, հայ մեծահարուստների և այլ ազդեցիկ մարդկանց ձերբակալությունների դեպքեր են գրանցվել Հալեպում, Այնթապում³⁸, Մարաշում, Քիլիսում³⁹: Վայրագություններ են արվել նաև թույլ և անպաշտպան խմբերի՝ երեխաների, աղջիկների և կանանց նկատմամբ: Բռնաբարությունների ձևերից մեկն էլ մանկահասակ աղջիկների փորը ճեղքելն էր⁴⁰: Մարաշում գրանցվել է հայ կանանց և աղջիկների հրապարակային անարգման դեպք: Անթիվ երեխաներ մահացան սովից, և նրանց մարմինները հոշոտեցին շները⁴¹: Ուրֆայում առաջին հարձակման ժամանակ թուրքերն այլանդակեցին բազմաթիվ կանանց: Կանանցից խլելով նորածին երեխաներին՝ նետում էին գետը⁴²: Ալբիստանի Յարփուզ, Ինդերունի Կոկիսոն շրջաններում ևս կանանց և աղջիկներին անարգեցին և անպատվեցին, շատերին սպանեցին կամ ստիպեցին կրոնափոխ լինել, իսկ գեղեցիկ կանանց և աղջիկներին Ալբիստանի և Յարփուզի բեյերն ու չերքեզների ղեկավարը որպես ավար կիսեցին միմյանց միջև և տարան իրենց հարեմները⁴³:

35 Գազանճեան, *Յուշագրություն Եդեսիոյ 1895-ի ջարդէն*, 59:

36 Կոտորածներից մի քանի տարի հետո հայերը վերադառնում են իրենց դավանանքին: Մանրամասն տե՛ս Սարաֆեան, *Պապունություն Անթեպի հայոց*, 604:

37 Էհնեշում հայերը (գյուղի հայ բնակչության թիվը մոտավորապես 400 էր) հասկանալով, որ իրենց գյուղում ևս կոտորածն անխուսափելի է, որոշում են դիմել ինքնապաշտպանության, բայց գիտակցելով այդ որոշման իրականացման անհնարիությունը՝ հետևում են Զիբիսի օրինակին՝ որոշելով դավանափոխ լինել: Նրանք խնդրագիր են ուղարկում Ուրֆայի գավառապետին, ով էլ իր հերթին ընդառաջում է էհնեշցիների խնդրանքին և թուրք զինվորներ ուղարկում, որպեսզի պաշտպանեն նրանց: Սակայն մինչ այդ թուրքերն ու քրդերը թալանել էին տները, սպանել հայ երիտասարդների: Ինչպես նշվում է Գևորգ Սարաֆյանի գրքում. «Ահա այդ նսեմացնող միջոցով Էհնեշի հայությունը քիչ զոհով կ'ազատի 1895-ի ջարդերէն» (տե՛ս Սարաֆեան, *Պապունություն Անթեպի հայոց*, 605-608): Բայց հարկ է նշել, որ հետագայում՝ 1909 թ. կոտորածի ժամանակ, էհնեշցիք իրենց համառ դիմադրության՝ ինքնապաշտպանության շնորհիվ փրկվեցին կոտորածից (մանրամասն տե՛ս Սարաֆեան, *Պապունություն Անթեպի հայոց*, 605-618):

38 Հայք (Նիո Եորք), 1 մայիսի 1896, թիւ 5, 71:

39 Պերպլեռեան, Ներսէսեան, *Յուշամարեան Քիլիսի հայոց*, 87:

40 Գալուստեան, *Մարաշ կամ Գերմանիկ*, 749:

41 Lepsius, *Armenia and Europe*, 277.

42 Նույն տեղում:

43 Նույն տեղում:

Թուրքական բանակը քրդերի և չերքեզների ուղեկցությամբ թալանեց և կողոպտեց նաև Փալասի երեք հայկական գյուղերը, ավերեց ագարակները, ժողովրդի մի մասը անամարդկային կոտանքներից սպանվեց, իսկ մյուս մասը հազիվ փախուստի դիմեց դեպի Չոք-Մարգվան⁴⁴:

Միս քաղաքում թուրքերը հայերից մեկի երեսը մուր են քսում, ապա նստեցնում ավանակի վրա և քաղաքում պտտեցնում, այնուհետև այնքան են ծեծում, որ հասցնում են կիսամեռ վիճակի⁴⁵: Չոք-Մարգվանի Օգերլի հայաբնակ գյուղում տեղացի թուրքերը հարձակվում են հայերի վրա, գնդակահարում երկու հայի, ևս երեքի սպանում դաշույնով և փայտով: Ինչպես նշում է թղթակիցը, այս դեպքը տեղի էր ունեցել կառավարության պաշտոնյաների ներկայությամբ⁴⁶: Պելենում մեծերի հրամանով մուսուլման տղաները ծեծում են հայ դպրոցական երեխաների⁴⁷:

Թուրքերը նաև հպարտանում էին հայերի հանդեպ իրենց կատարած վայրագություններով: Այսպես, ամերիկացի մի միսիոներ, ով չի նշում իր անունը, մեջբերում է մի թուրքի խոսք, ով պարծենում էր, որ սպանել է 147 հայի⁴⁸:

Ֆրանսիացի դիվանագետների գեկուցագրերը պարզորոշ վկայում են, որ լայն տարածում էր գտել նաև ստրկավաճառությունը: Այդ հարցի շուրջ 1896 թ. նոյեմբերի 10-ին դեսպան Կամբոնին հավաստի տեղեկություններ է հաղորդում Հալեպում Ֆրանսիայի հյուպատոս Պոնյոնը. «Ես հենց նոր տեղեկացա, որ Դիարբեքիրում, Ուրֆայում և այն վայրերում, որտեղ կոտորածներ են արձանագրվել, առևանգված երիտասարդ հայ աղջիկները մի քանի ամսից ի վեր գրեթե հրապարակայնորեն վաճառվում են Հալեպի Բաք-Ներաքի թաղամասում: Անհնար է նշել վաճառված երիտասարդ աղջիկների նույնիսկ մոտավոր թիվը... Ի դեպ, գրեթե հավաստի է, որ իշխանությունը, որին հայտնի է քրիստոնյա ստրուկների վաճառքը, ոչինչ չի անում դրան ընդդիմանալու համար»⁴⁹:

Դրա հետ մեկտեղ իշխանությունները, մի կողմից կազմակերպում էին այս վայրագությունները, մյուս կողմից աշխատում էին խնամքով թաքցնել դրանք, ինչպես նաև պատասխանատվությունը բարդել հայերի վրա: Այսպես, օրինակ՝ Ուրֆայում և շատ այլ վայրերում հայերին ստիպեցին հռչակագիր ստորագրել և ջարդերի պատասխանատվությունը վերցնել իրենց վրա⁵⁰: Բացի դրանից, թուրքական կառավարությունն ամեն կերպ նվազեցնում էր զոհերի թիվը, օրինակ՝ Մարաշում 1.393-ի փոխարեն ներկայացնում էր 30, Այնթապում 1.000-ի փոխարեն՝ 100⁵¹:

44 Անահ, «Չոք-Մարգուանի հերոսական կոիւները», *Հւշակ* (Լոնդոն), 15 յունվարի 1896, թիւ 1, 3:

45 Աներկիւղ, «Քաղաքական վերջին դէպքերը», *Հւշակ*, 1 դեկտեմբերի 1895, թիւ 22, 180:

46 Նույն տեղում:

47 Նույն տեղում:

48 St' u Kerr, *Personal Experiences*, 5:

49 St' u Վարուժան Պողոսյան, Հայոց ցեղասպանության առաջին փուլը ֆրանսիական պատմագրության և հասարակական մտքի գնահատմամբ (XIX դ. վերջ – XX դ. սկիզբ) (Երևան, «Գիտություն», 2005), 34:

50 Kieser, “Ottoman Urfa and its Missionary Witnesses,” 405.

51 Lepsius, *Armenia and Europe*, 69.

Մարդկային, նյութական և մշակութային կորուստներ

Համիդյան կոտորածների տարիներին Կիլիկիայի հայաբնակ գավառները, քաղաքներն ու գյուղերն ունեցան նյութական, ինչպես նաև մշակութային անդառնալի կորուստներ: Զգալի հարված հասցվեց հայկական եկեղեցիներին, վանքերին ու կրթական հաստատություններին: Այսպես, Նաոմի Թոփալյանի վկայությունը տեղեկություն է տալիս այն մասին, թե ինչպես էին զինվորների կողմից կրակի մատնվել Մարաշում գտնվող աղջիկների քոլեջը և Մարաշի հոգևոր ճեմարանը⁵²: Մեկ այլ վկայությունից՝ Տեր Ղևոնդ քահանայի, պարզ է դառնում, որ այրել են Մարաշում գտնվող Ս. Գևորգ եկեղեցին իր շրջակա բոլոր տներով, Սուրբ Կարապետ եկեղեցին ամբողջությամբ, Սուրբ Սարգիս եկեղեցին⁵³: Նույն աղբյուրն ահա այսպես է նկարագրում տեղի ունեցածը. «...Երբ մեր բնակարանին տանիքն էի, տեսայ արգ Պաշը ամերիկեան միսիոնարանց Աստուածաբանական վարժարանը կ'այրէր... Տեսարանը ահռելի էր, խեղճ հայերուն տունները կը մտնէին, ինչ որ կայ տան մէջ, կահ կարասի եւ գոյք, ամէնը կը կողոպտէին, կը յափշտակէին, տան տէրը կը սպաննէին, կը մեռցնէին, կը խողխողէին: Աշխարհիս ընդհանուր ազգաց տարեգրութեան եւ պատմութեան մէջ երբեք նախընթաց չունեցող ոճրագործութիւն մը: Ընել տուողն ալ ոչ թէ վայրագ եւ խաժամով ամբոխը, այլ Օսմանեան անխիղճ եւ անաստուած տէրութիւնն էր»⁵⁴:

Եկեղեցիների ավերումը բազմաթիվ վայրերում զուգակցվել է հայության ոչնչացմամբ: Այսպես, օրինակ՝ Ուրֆայում մոտ 3.000 հայեր ապաստան գտան եկեղեցում⁵⁵: Եվ չնայած նրանց դիմադրությանը՝ մուսուլման խուժանին հաջողվեց կրակի մատնել եկեղեցին և այնտեղ ապաստանած բնակչությանը⁵⁶: Բիրեջիկում թուրքերը հայոց եկեղեցին թալանելուց, կողոպտելուց և ամեն ինչ ջարդուփշուր անելուց հետո սպանում են վարդապետին, այնուհետև դիակը եկեղեցու տանիքից ցած նետում⁵⁷: Մուսուլմաններից կազմված ամբոխը հարձակվել է նաև Աստիոքի հայկական եկեղեցու վրա⁵⁸: Մերսինում Ֆրանսիայի հյուպատոս Սումմարիպայի՝ Կ.Պոլսում Ֆրանսիայի դեսպան Պոլ Կամբոնին հաղորդած տեղեկությունից իմանում ենք, որ «Միսիսում զինված բնակիչները, որոնց հետևել են բնակավայրի զինվորները և զափթի-

52 Տե՛ս Getsoyan Topalian, *Dust to Destiny*, 5:

53 Տե՛ս Տեր-Ղևոնդյան, *Մարաշի Տէր Ղևոնդ քահանայի յուշերը*, 202:

54 Նույն *յուշերում*, 192: Այս վկայության մեջ բավական մանրամասն են ներկայացվում ինչպես մշակութային, այնպես էլ նյութական կորուստները:

55 Տե՛ս Արամ Սահակեան, *Դիցազնական Ուրֆան եւ իր հայորդիները* (Պէյրութ, «Ատլաս», 1955), 411-412:

56 Տե՛ս Գազանճեան, *Յուշագրութիւն Եդեսիոյ 1895-ի ջարդէն*, 59-62:

57 Տե՛ս Տարագճեան, *Հօրս յիշատակները*, 12:

58 *Armenians at the Twilight of the Ottoman Era, News reports from the International Press*, compiled and ed. Vosgan Mekhitarian, Vahan Ohanian. Volume 1 (New York: Genocide Documentation & Research Center, 2011), 258.

ները, մուտք են գործել հայկական եկեղեցի, ոտնահարել սուրբ գրքերը, պղծել սուրբ սափորները, հանել քահանայի գլխարկը, որը լցրել են աղբով և մերկացրել նրա կնոջը»⁵⁹։ Իսկ Ենիջե-Կալեում կրակի մատնեցին անգամ ֆրանցիսկյանների վանքը⁶⁰։ Սիս քաղաքում էլ այրեցին հայերին պատկանող ագարակները⁶¹։

Որոշ վայրերում կոտորածը, կողոպուտն ու թալանը վերջացնելուց հետո մուսուլման ամբոխը կրակի էր մատնում այն ամենը, ինչ չէին կարողանում իրենց հետ տանել։ Այսպես, թուրքերն ամբողջությամբ կրակի են մատնում Էնգերլի և Օջալլի գյուղերը։ Իսկ Նաջարի գյուղում կողոպուտի ենթարկվեց հայերին պատկանող 75 տուն։ Եվ այդ ամենը տեղի է ունենում կանոնավոր բանակի ներկայությամբ⁶²։

«Դրոշակ» թերթի թղթակիցը հետաքրքիր տեղեկություններ է հաղորդում Այնթապում թուրքերի կողմից իրականացված թալանի և ավերածությունների մասին. «... 10.000-ի չափ պաշիպոզուկներ շրջապատած էին Պապիկեանց տունը (քաղաքին նշանաւոր հայ ընտանիքն է), որոնց առաջնորդներն էին Պէյի օղան գտնուած մարդիկը։ 600-ի չափ մարդիկ, բոլորը զինուած նաճախներով, կը կոտորէին Ալայ Պէյի թաղին դռները։ 800-ի չափ մարդիկ ալ Տափախսանէի թաղը պաշարեր էին, որոնք նույնպէս զինուած էին ատրճանակներով ու կացիներով։ Չորս ժամուան մէջ աւարտեցին այս թաղերը, մէջը գտնուած հայերն ալ սպաննեցին։ Պապիկեանց տունը այրեցին, Պապիկեան Աբրահամ երիտասարդն ալ մէջը հրոյ ճարակ ընելով»⁶³։ Ինչպես նշում է ակնանատես-վերապրող Մելքոն Տէր Մելքոնյանը. «Հայը տարիներ շարունակ կը տքներ, կը չարչարուէր եւ իր արդար աշխատանքին փոխարէն խնայողութիւն մը կ'ապահովէր իր ապագային համար։ Եվ ահա, օր մը, թուրքը կուգար եւ կը տանէր տարիներու տքնաջան աշխատանքին պտուղը...»⁶⁴։

Ինչպես նշում է «Արմէնիա» թերթի՝ Կիլիկիայի թղթակիցը. «Կիլիկիոյ մէջ չմնաց, ո՛չ մէկ քաղաք, ո՛չ մէկ գիւղ որ թալլուած ու այրուած չըլլայ. Մարաշ, Այնթապ, Ուրֆա, Մալաթիա, Կիւրին, Էլպիստան իրենց շրջանակներով աներեցան բոլորովին...»⁶⁵։

Համիդյան կոտորածների հետևանքով Կիլիկիայում հայ գոհերի ճշգրիտ թվաքանակը դժվար է որոշել։ Այդուհանդերձ, պահպանված տեղեկությունների համաձայն՝ մարդկային կորուստների պատկերը հետևյալն է. Մարաշում՝ մոտավորապես

59 Տե՛ս Պողոսյան, *Հայոց ցեղասպանության առաջին փուլը*, 30։

60 «Կոտորածներ եւ թշուառութիւններ Թիւրքիաի մէջ», *Արմէնիա*, 9 դեկտեմբերի/21 դեկտեմբերի 1895, թիւ 41, 3։

61 «Կիլիկիա», *Արմէնիա*, 21 փետրուարի / 29 մարտի 1896, թիւ 61, 2։

62 Warner, Gabrielian, *Bleeding Armenia*, 389.

63 Տե՛ս Գարօ, «Կոտորածներ, Նամակներ Կիլիկիայից, IV», *Դրոշակ (Վիեննա)*, 15 մայիսի 1896, թիւ 13, 102։

64 Տե՛ս Մելքոն Տէր Մելքոնեան, *Կեանքի եւ մահուան միջև*, Բ տպագրութիւն (Պէյրութ, «Մշակ», 1974), 15։

65 «Կիլիկիա», *Արմէնիա*, 21 փետրուարի / 29 մարտի 1896, թիւ 61, 2։

1.000 սպանված, 500-ից ավելի վիրավոր⁶⁶, Բիրեջիկում՝ 3.400 սպանված⁶⁷, Հալեպում՝ 1.000⁶⁸, Ուրֆայում՝ 8.000⁶⁹, Այնթապում զոհերի թիվն էր 283, իսկ վիրավորներինը՝ 150⁷⁰, Բիլիսում՝ 216⁷¹, Մերսինում՝ 15 սպանված, 40 հոգի վիրավոր⁷²: Հալեպի վիլայեթում ընդհանուր առմամբ՝ 23.652 սպանված⁷³: Իսկ Ադանայի վիլայեթում, ինչպես նշվում է «Կիլիկիոյ մէջ վաւերական տեղեկագրում», 1895-1896 թթ. ջարդերը համատարած բնույթ չեն կրել. «*Բայց այսպէղ եւս պակաս եղած չեն՝ կողոպուտի, սպաննութեան, կրօնաւիրութեան դէպքեր, որոնց ընդհանուր հաշուեկշիռը եղած է 86 մեռեալ, 146 վիրաւորեալ, 5 առեւանգեալ, 114 կրօնաւիրի, 125 բանտարկեալ, ընդամենը 576 անձ, իսկ նիթական վնասը եղած է 1,392.590 Օսմն. ոսկեդրամ*»⁷⁴:

Վերոնշյալ թվերը փաստում են, որ Կիլիկիայի հիմնական մասը կազմող Ադանայի նահանգում սպանություններն ու հակահայկական բռնությունների մյուս դրսևորումներն իրենց ծավալով չեն կարող համեմատվել Օսմանյան կայսրության հայաշատ մյուս բնակավայրերում իրականացված զանգվածային կոտորածների հետ, և համիդյան կոտորածները Կիլիկիայում և մասնավորապես նշված նահանգում Օսմանյան կայսրության այլ շրջանների համեմատությամբ «թույլ են արտահայտված», ինչն էլ մեր կարծիքով թերևս մասնագիտական գրականության մեջ ընդունված այն տեսակետի արտացոլումն է, համաձայն որի՝ Կիլիկիան հիմնականում զերծ է մնացել համիդյան կոտորածներից⁷⁵: Սակայն եթե Կիլիկիան ընդունում ենք իր պատմական սահմաններով, ապա հարկ է նշել, որ չնայած Ադանա նահանգը զերծ մնաց զանգվածային

66 Տե՛ս Գալուստեան, *Մարաշ կամ Գերմանիկ*, 747: Այստեղ ևս սպանվածների ընդհանուր թվի հետ կապված տարբեր տվյալներ են հանդիպում: Այսպես, Մարաշից մի միսիոնների հաղորդած տեղեկությունների համաձայն, սպանված մարդկանց թիվը 3.500-ից պակաս չէր կարող լինել, նույնիսկ հասնում էր 4.000-ի: Տե՛ս Bliss, *Turkey and the Armenian Atrocities*, 460-461.

67 *Братская помощь*, 56.

68 Հայկազ Մ. Պողոսյան, *Ջեյթունի պատմությունը 1409-1921 թթ.* (Երևան, «Հայաստան», 1969), 331:

69 Տե՛ս G. R. Berridge, *Gerald Fitzmaurice (1865-1939), Chief Dragoman of the British Embassy in Turkey* (Leiden, Boston: Martinus Nijhoff Publishers, 2007), 27: Տարբեր աղբյուրներ տարբեր թվեր են նշում Ուրֆայի զոհերի թվի վերաբերյալ. ըստ միսիոներուի Կորինա Շաթրքի տեղեկության՝ 3.500-4.000, «Ուրֆայի կոտորածն», *Հայք* (Նիւ Եորք), 1 մարտի 1896, թիւ 3, 42:

70 Տե՛ս Գարո, «Կոտորածներ, Նամակներ Կիլիկիայից, III», *Դրօշակ*, 15 մայիսի 1896, թիւ 13, 102: Այնթապում ևս սպանվածների թվի վերաբերյալ տարբեր աղբյուրներ տարբեր թվեր են նշում, բայց ավելի հաճախ հանդիպում է 300 թիվը: Տե՛ս նաև Rendel J. Harris and Helen B. Harris, *Letters from the Scenes of the Recent Massacres in Armenia* (London: James Nisbet & Co., 1897), 32: Սարաֆեան, *Պատմություն Անթապի հայոց*, 923: Հանդիպած աղբյուրների մեջ միայն Լեփսիուսն է տալիս 1.000 թիվը (Lepsius, *Armenia and Europe*, 306):

71 Lepsius, *Armenia and Europe*, 14.

72 «Կոտորածներ Կիլիկիայի մէջ», *Արմէնիա* (Մարսել), 21 փետրուարի / 29 մարտի 1896, թիւ 61, 2:

73 Lepsius, *Armenia and Europe*, 328:

74 Բիզանդ Եղիայեան, *Ադանայի հայոց պատմություն* (Անթիլիաս-Լիբանան, տպ. Կաթողիկոսութեան Հայոց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, 1970), 175:

75 Տե՛ս Ռուբեն Գասպարյան, *Հայկական կոտորածները Կիլիկիայում (XIX դարի 90-ական թթ.–1921 թ.)* (Երևան, «Գիտություն», 2005), 37:

կոտորածների⁷⁶, այդուհանդերձ այդտեղ ևս եղել է հստակ նպատակային դրսևորված հակահայկական քաղաքականություն: Իսկ Հալեպի նահանգում (Հալեպ, Այնթապ, Մարաշ, Ենիջե-Կալե, Ալբիստան, Քիլիս, Զեյթուն, Ուրֆա, Բիրեջիկ) տեղի են ունեցել նաև սպանություններ, որոնց ընդհանուր թիվը, ինչպես արդեն նշել ենք, կազմել է 23 652⁷⁷: Այսպիսով, հողվածի շրջանակներում հետազոտված նյութը թույլ է տալիս ևս մեկ անգամ փաստել, որ Կիլիկիան ևս անմասն չի մնացել համիդյան զանգվածային կոտորածներից:

Narine S. Hakobyan

THE HAMIDIAN MASSACRES AND THE CILICIAN ARMENIANS (1895-1896)

SUMMARY

Key words: Western Armenia. Hamidian massacres, Cilicia, Adana province, Aleppo province, Islamization.

This paper is devoted to the investigation of the anti-Armenian policy of 1895-1896 in Cilicia region of the Ottoman Empire. While current Armenian historiography credits the claim that Cilicia avoided the Hamidian massacres, a thorough investigation of this event reveals another thing yet to be learned. The paper leads the discussion on the topic based on two important and somehow neglected principles. First, the notion of “Historical Cilicia” is not only the Ottoman vilayet of Adana, but also some parts of Aleppo province. Second, the Ottoman anti-Armenian policy is being viewed in terms of both content and patterns of implementation. Based on the information provided by various primary sources, the paper discusses the main elements of the persecutions against the Cilician Armenians, particularly those related to the planning, organization, implementation, and involvement of the state. A detailed analysis of primary and secondary sources proves that from October 1895 to January 1896 the Turkish authorities carried out both killings of the Armenians and plunder of their properties in Adana province, particularly in the villages adjacent to Hadjin. Moreover, the same policy with more intensity was carried out in the towns of Ainteb, Marash and the surrounding villages of Aleppo province. The anti-Armenian policy included different forms of violence, such as killings, forced conversion into Islam, pillage and

76 Ադանա նահանգի Մերսին, Տարսն, Ադանա քաղաքները սպանություններից զերծ մնացին ամերիկյան և ֆրանսիական ռազմանավերի ժամանման շնորհիվ: Նահանգում ջարդը սկսելու սպառնալիքը կրկնվել է 3 անգամ, բայց նավերի հրամանատարի շնորհիվ վալին չկարողացավ այն սկսելու հրաման տալ: Սակայն Ադանայի շրջակա 20 գյուղերում, Փայասի շրջակա 16 գյուղերում կողոպուտն ու թալանը դրսևորվեցին մեծ ուժգնությամբ: Վալին նույնիսկ նախաձեռնեց նահանգով շրջագայություն, և յուրաքանչյուր գյուղից նրա հեռանալուց հետո անմիջապես սկսվում էր թալանը: Չնայած դրան՝ նա ավելի վստահորեն էր համոզում ֆրանսիական «Լիևուա» ռազմանավի հրամանատարին, որ կարգը ոչ մի տեղ չի խախտվել: Տե՛ս Братская помощь, 1898, 141-142.

77 Johannes, *Armenia and Europe*, 328:

marked with an active participation of local Ottoman officials, regular army, gendarmerie, criminals released from the prisons, local Muslims irregulars and even tax collectors.

The character and scale of anti-Armenian actions raise concern about the traditional narrative on the events in Cilicia. This article argues that the atrocities against the Armenians in Cilicia, even with some “weak” manifestation in Adana, were identical to those carried out in the whole Ottoman Empire in terms of pursued goals and methods of implementation.

Нарине С. Акопян

ГАМИДОВСКАЯ РЕЗНЯ И КИЛИКИЙСКИЕ АРМЯНЕ (1895-1896)

РЕЗЮМЕ

Ключевые слова: Западная Армения, гамидовская резня, Киликия, провинция Адана, провинция Алеппо, исламизация.

Статья посвящена антиармянской политике осуществляемой в Киликии в 1895-1896 гг. В то время как нынешняя армянская историография считает, что Киликия избежала Гамидовской резни, тщательное расследование этого вопроса показывает совсем иное. Работа обсуждает проблему на основе двух важных принципов. Во-первых, понятие “Историческая Киликия” включает в себя не только османскую провинцию Адана, но и часть вилайета Алеппо. Во-вторых, антиармянская политика Турции рассматривается как с точки зрения содержания, так и формы реализации. Основываясь на различных первоисточниках, рассматриваются случаи преследования киликийских армян в те годы, в частности, вопросы, связанные с их организацией и осуществлением, а также участие в них государственных структур. Детальный и тщательный анализ источников показывает, что с октября 1895 года по январь 1896 года турецкие власти осуществляли как убийства армян, так и грабеж их имущества в провинции Адана, особенно в армянских деревнях, прилегающих к Хаджин. Более того, такая же политика, хотя и более интенсивная, проводилась в городах Айнтаб, Мараш и окрестных селах провинции Алеппо. Антиармянская политика отмечалась активным участием местных турецких чиновников, регулярной армии, жандармерии, преступников, освобожденных из тюрьмы, нерегулярных действий местных мусульман и даже сборщиков налогов включая в себя различные формы насилия, такие как убийства, насильственное обращение в ислам, грабежи.

Многочисленные обсуждения по поводу характера и масштаба антиармянских действий вызывают беспокойство в связи традиционным повествованием о событиях в Киликии. В статье утверждается, что зверства против армян в Киликии, даже с некоторым «слабым» проявлением в Адане, были идентичны тем, которые совершались во всей Османской империи с точки зрения преследуемых целей и методов осуществления.

REFERENCES

Anah, Չօր-Մարզուանի հերոսական կռիւները [Heroic Battles of Chok-Marzvan]. *Hnchak* (London), 15 January 1896, no. 1.

Anerkiugh, Քաղաքական վերջին դէպքերը [The Last Political Events]. *Hnchak* (London), 1 December 1895, no. 22.

Araqelian, Hambardzum. Զէյթուն, տեղագրական, ազգագրական եւ վարչական [Zeitun: Topography, Ethnography and Administration]. Tiflis: Hovhannes Martirosian tparan, 1896.

Կիլիկիա [Cilicia]. *Armenia* (Marseille), 21 February/29 March 1896, no. 61.

Կիլիկիա, Փորձ աշխարհագրութեան արդի Կիլիկիոյ [Cilicia: An Attempt of Geographical Description]. Saint Petersburg: I. Libermann tparan, 1894.

Հայկական վեց նահանգների ազգաբնակչութեան համեմատական ցուցակը [Comparative List of the Populations of the Armenian Six Provinces]. *Mshak* (Tiflis), 10 June 1895, No 66.

Garos, Կոտորածներ, Նամակներ Կիլիկիայից, IV [Massacres, Letters from Cilicia, IV]. *Droshak* (Vienna), 15 May 1896, no. 13.

Gasparyan, Ruben H. Հայկական կոտորածները Կիլիկիայում (XIX դարի 90-ական թթ.-1921 թ.) [Armenian Massacres in Cilicia (90-s of XIX century – 1921)]. Yerevan: Gitutyun, 2005.

Ghazanchian, Nikoghos. Յուշագրութիւն Եդեսիոյ 1895-ի ջարդէն մինչեւ 1915-ի հերոսամարտը եւ եղեռնը [Memoirs From the Massacre of Edessa in 1895 to the Self Defence and the Genocide in 1915]. Yerevan: Zangak-97, 2004.

Հայր [Haik] (New York), 1 May 1896, no 5.

Kalousdian, Krikor H. Մարաշ կամ Գերմանիկ եւ հերոս Զէյթուն [Marash or Germanicia and Heroic Zeitun]. N. Y.: Koch'nak, 1988.

«Ուրֆայի կոտորած» [Massacre of Urfa]. *Haiq* (New York), 1 March 1896, no 3.

Կոտորածներ եւ թշուառութիւններ Թիւրքիայի մէջ [Massacres and Disasters in Turkey]. *Armenia* (Marseille), 9 December/21 December 1895, no. 41.

Կոտորածներ եւ անկարգութիւններ Թիւրքիայի մէջ [Massacres and Unrests in Turkey]. *Armenia* (Marseille), 29 November/11 December 1895, no 38.

Nersisyan, Mkrtich G. and Sahakyan, Ruben G. Հայերի ցեղասպանութիւնը Օսմանյան կայսրութիւնում: Փաստաթղթերի եւ նյութերի ժողովածու [Armenian Genocide in Ottoman Empire: Collection of Documents and Materials]. Yerevan: Hayastan, 1991.

Ter Melqonyan, Melqon. Կեանքի եւ մահուան միջև [Between Life and Death], Second Edition. Beirut: Mshak, 1974.

Payramian, Alishan A. Կիլիկա. հայկական Քիլիս, Պատմական Ուրուագիծ (վաղ միջնադարէն մինչեւ 1922 թ.) [Ciliza, Armenian Kilis: Historical Sketch (from Early Medieval Period to 1922)]. Yervan: Zangak-97, 2001.

Perperean, Hambardzum and Nersesean, Khoren. Յուշամատենան Քիլիսի հայոց (սկիզբէն մինչեւ 1968 թուականը) [Houshamadian of Armenian Kilis: From the Beginning to 1968]. Beirut: Sevan, 1969.

Poghossian, Hakob P. Հաճընի ընդհանուր պատմությունը և շրջակայ Գոզան-Տաղի հայ գիւղերը [The History of Hadjin and the Surrounding Villages of Gozan-Tagh]. Los Angeles, CA: Compatriotic Union of Hadjin, 1942.

Poghosyan, Haykaz M. Չեյթունի պատմությունը 1409-1921 թթ. [The History of Zeitun, 1409-1921]. Yerevan: Hayastan, 1969.

Poghosyan, Varuzhan. Հայոց ցեղասպանության առաջին փուլը ֆրանսիական պատմագրության և հասարակական մտքի գնահատմամբ (XIX դ. վերջ – XX դ. սկիզբ [The First Stage of the Armenian Genocide by the Assessment of French Historiography and Public Opinion (XIX Century – Beginning of the Twentieth Century)]. Yerevan: Gitutyun, 2005.

Sahakyan, Aram. Դիւցազնական Ուրֆան և իր հայորդիները [Heroic Urfa and its Armenian Sons]. Beirut, 1955.

Sarafian, Kevork A. Պատմություն Անթապի հայոց [Armenian History of Aintab (Two Volumes)], Volume 1. Los Angeles, California, 1953.

Taragjian, Tigran Y. Հօրս յիշատակները [My Father's Memoirs]. Toronto, 1995.

Ter-Ghevondyan, Vahan. Մարաշի Տէր Դեոնդ քահանայի յուշերը [Memoirs of Der Ghevont Priest from Marash]. Yerevan: Antares, 2013.

Հայ ժողովրդի պատմություն [The History of the Armenia People], Volume 1. Yerevan: Haykakan SSH Gitut'yunneri akademiya, 1971.

Yeghiayan, Puzant. Ադանայի հայոց պատմություն [History of Armenians of Adana]. Antelias-Lebanon: House of the Armenian Catholicossate of Cilicia, 1970.

Zareh, Կիլիկիա [Cilicia]. *Armenia* (Marseille), 20 January/1 February 1896, no 52.

Братская помощь пострадавшим въ Турціи армянамъ, Отдѣлъ II [Fraternal Help for the Suffering Armenians in Turkey], Volume II. Moscow, 1898.